

WEGVLIEGEN IN HET ONEINDIGE

DE PLAFONDSCHILDERINGEN IN HET KONINKLIJK PALEIS AMSTERDAM

ANNE VAN GREVENSTEIN EN EMILIE FROMENT

De plafondschilderingen in het Koninklijk Paleis, die dateren uit 1655-1656, creëren kort gezegd een hemelse illusie: blauwe luchten met wolken, vliegende putti en vogels strekken zich uit achter de cassetten en nodigen ons uit om weg te vliegen in het oneindige. Tijdens de restauratie van het paleis is van alle plafondschilderingen de materiële staat onderzocht. Deze was zorgwekkend genoeg om een nieuwe conserverende behandeling te rechtvaardigen.¹ Niet alleen was het

behoud van de schilderijen op termijn in gevaar door vervorming van de drager en gebrek aan hechting van de verflagen, ook was hun oorspronkelijke esthetische kwaliteit grotendeels verloren gegaan. Vergeelde en glimmende vernislagen belemmerden sterk het *trompe-l'oeil*-effect van de blauwe luchten en het gevoel van ruimte (afb.2).

De interdisciplinaire aanpak van het vooronderzoek bracht architecten, bouwhistorici, restauratoren, natuurwetenschappers en kunsthistorici bij elkaar. Onderzoek naar het verband tussen het oorspronkelijke concept en de invloed van de materiële geschiedenis op de verschijningsvorm van de schilderijen heeft

▲ 1. Detail van plafondschilderingen van Cornelis Holsteijn in de Thesaurie Ordinaria na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

2. Detail van het plafond van de Weeskamer voor restauratie. De vergeelde, glimmende vernislagen belemmerden sterk het *trompe-l'oeil*-effect van de blauwe luchten en het gevoel van ruimte. De architectonische omkadering is mahonie rood (foto Stichting Koninklijk Paleis Amsterdam, Tom Haartse)

gezorgd voor de noodzakelijke argumenten in de besluitvorming omtrent behandeling.²

Het doel hiervan was de oorspronkelijke eenheid van de decoraties zo veel mogelijk te benaderen. Dit moest worden bereikt door speciale aandacht te geven aan de architectonische omkadering, zoals steunbalken en omlijstingen van cassettes.

DE PLAFONDSCHILDERINGEN IN DE WEESKAMER, THESAURIE ORDINARIS EN JUSTITIEKAMER

De Weeskamer en de Thesaurie Ordinarius hebben beide een serie van vijf schilderijen, gemaakt door Cornelis Holsteijn (1618 -1658) (afb.1). Deze series werden in 1655 uitgevoerd en stellen een allegorie op de Rechtspraak (Justitia) voor.

De Justitiekamer heeft schilderijen van Nicolaes van Helt Stockade (1614-1669), waarvan het onderwerp ook de rechtspraak is (afb.3).

In de Burgemeesterskamer zijn de schilderijen gemaakt door Jan van Bronckhorst (1603-1661), met als onderwerp een allegorie op de Stad Amsterdam (afb.4).

Al deze schilderijen zijn uitgevoerd op doek, een uiterst lichte en flexibele drager, geschikt voor grote oppervlaktes en makkelijk te vervoeren.³ Deze doeken zijn nu geplakt op houten planken, de zogenaamde *marouflage*, een constructie die al vrij vroeg lijkt te zijn aangebracht met als doel vervorming van het doek te verhelpen. Door het eigen gewicht heeft de linnen drager van een plafondschildering namelijk de neiging in het midden uit te zakken, wat het ruimtelijk karakter van de compositie benadeelt. Vrij snel na de oplevering in 1655 hebben de schilderijen te lijden gehad van slechte klimatologische omstandigheden. Daardoor vertoonde de secundaire houten drager in de loop der tijd weer nieuwe deformaties. De planken gingen bol staan, een eigenschap van hout van slechte kwaliteit (afb.5). Langs de naden tussen de planken ging het doek scheuren en dit veroorzaakte aanzienlijk verfvlies. Door de eeuwen heen hebben vele generaties restauratoren zich vooral toegelegd op het verhelpen van deze schades, door de naden en lacunes te vullen en breedvoerig te overschilderen. Deze overschilderingen bedekten niet alleen een aanzienlijk deel van het oorspronkelijke verfoppervlak, maar de verkleuring ervan verstoorde tevens de leesbaarheid van de ruimtelijke werking van de compositie. Met name de verkleuring langs de naden gaf een lijnenpatroon over het hele oppervlak dat sterk afbreuk deed aan de ruimtelijkheid, een effect dat nog versterkt werd door de vele lagen vergeelde en zeer glimmende vernis.

Bij de schilderijen van Holsteijn in de Weeskamer is de historische constructie van doek op hout tegenwoordig niet meer aanwezig. De oude situatie is echter nog af te lezen aan de sporen van de naden tussen de planken en de barstvorming die hout typeert (afb.6). De verkleurde retouches benadrukten het verloop van deze oude beschadigingen nog eens. Deze doeken zijn bij de restauratie in de jaren zestig losgemaakt van de planken, bedoekt met een was-hars mengsel en verder verstevigd met lagen karton.⁴ Deze aanpak was een variant op de traditionele was-hars bedoeking, de zogenaamde Hollandse methode, die in het begin van de negentiende eeuw voor het eerst werd toegepast.⁵ De fragiel geworden linnen dragers werden verstevigd door er een nieuw doek achter te lijmen, met behulp van een mengsel van bijenwas en natuurlijke harsen als colofonium. De verflagen werden tegelijk met het doek geïmpregneerd met dit mengsel, dat in gesmolten toestand aangebracht werd. Sporen van hevige hitte, ontstaan tijdens de bedoeking met zware strijkiijzers, zijn nog duidelijk te zien op het verfoppervlak. Dit kon echter niet voorkomen dat de verflagen en linnen drager opnieuw deformaties en verfvlies opliepen.

De linnen drager van de vijf schilderijen in de Weeskamer was in zeer slechte staat en moest structureel worden aangepakt. De doeken die op karton geplakt waren, vertoonden in het midden zware vervor-

3. Plafondschilderingen door Nicolaes van Helt Stockade in de Justitie Kamer na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

5. Onderdeel van het plafond van de Thesaurie Ordinarius tijdens restauratie. In strijklicht ziet men de deformaties van het oppervlak veroorzaakt door de houten planken waarop het doek verlijmd werd (foto Stichting Restauratie Atelier Limburg)

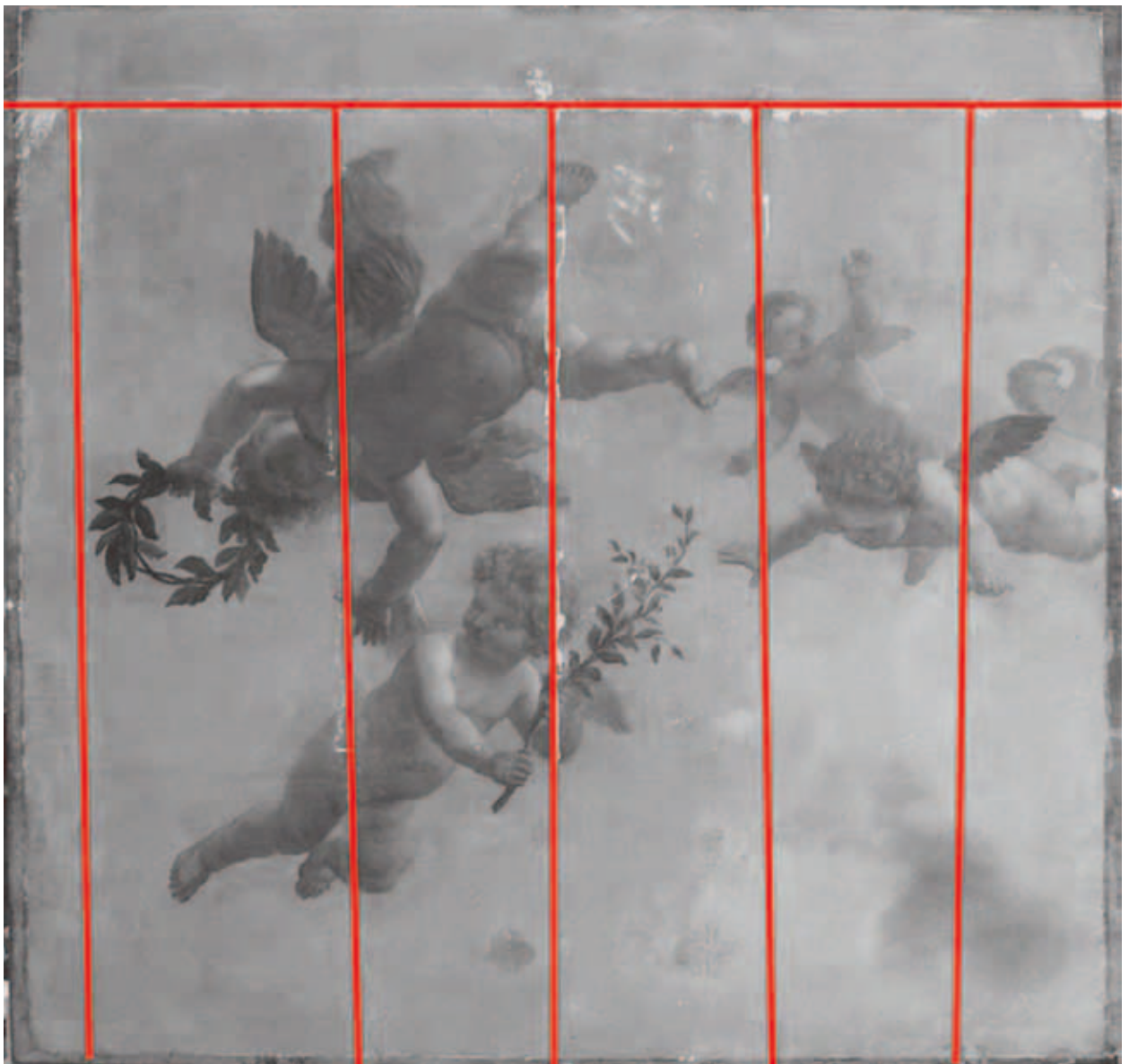
mingen terwijl de vezels van het oorspronkelijke doek ernstig waren aangetast door de was-hars bedoecking uit de jaren zestig. Er werd besloten de oude bedoecking te verwijderen en een nieuw steundoek aan te brengen. Hierbij viel de keuze op een zogenaamde koude bedoecking met een acrylhars als lijmlaag en een steundoek van polyester, voorbehandeld met een laag vinyl.

Onderzoek van het verfoppervlak van alle schilderijen met ultravioletstraling had aangetoond dat de overschilderingen uit het verleden niet alleen de naden tussen de planken maar ook bijna 75 procent van de originele verflagen bedekten, met name in de

hemelpartijen (afb.7). De oorspronkelijke blauwe smaltpigmenten (glas gekleurd met kobalt) waren vrij snel na de oplevering grijs geworden en dit zeer populaire pigment maakte dus al vroeg bijwerking of overschildering noodzakelijk. Smalt werd in de zeventiende eeuw veelvuldig gebruikt. Het was goedkoop en daardoor zeer geschikt voor grote oppervlaktes. Nadeel was dat het snel verkleurde, in een tempo dat afhankelijk was van het maakproces van het pigment.⁶ Na schoonmaakproeven en gedeeltelijke verwijdering van de overschilderingen bleek vrijwel direct dat de grijze en bruine verkleuring van het originele pigment de reden was geweest van de vroegtijdige overschildering van de hele hemelpartijen.

Na grondig vooronderzoek is besloten alle toevoegingen en overschilderingen uit de jaren zestig te ver-

◀ 4. Plafondschilderingen door Jan van Bronckhorst in de Burgermeesterkamer voor restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

6. Schematische weergave (in rood) van de scheuren in de schilderijen van de Weeskamer. Deze scheuren zijn het gevolg van de vroegere houten drager (foto Stichting Restauratie Atelier Limburg)

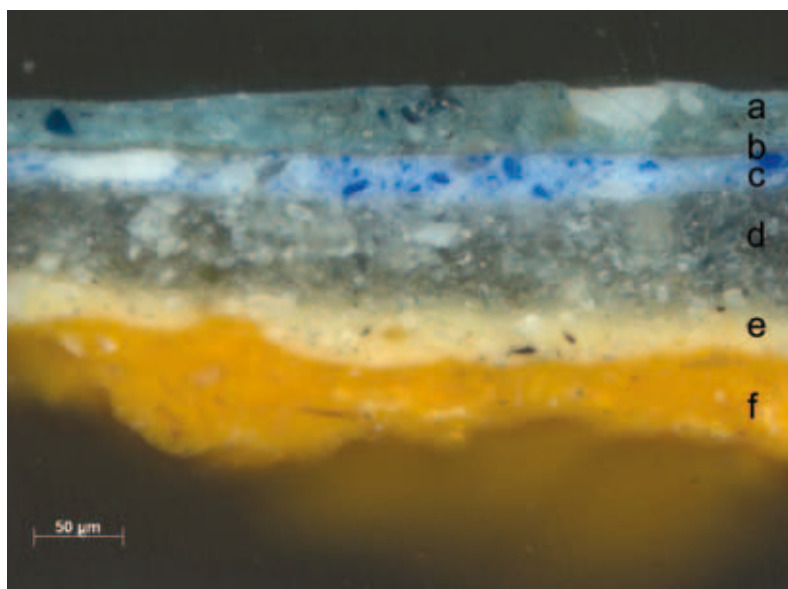
wijderen, om esthetische redenen maar ook omdat de gebruikte materialen – verf op basis van drogende oliën – steeds minder oplosbaar zouden worden met de tijd. Oudere overschilderingen zijn selectief verwijderd, voor zover dit mogelijk was zonder schade aan te brengen aan de oorspronkelijke verflagen. Tijdens het schoonmaakproces werd steeds de potentiële winst in esthetisch opzicht afgewogen tegen de risico's van beschadiging van de oorspronkelijke verflagen.

De schoonmaakproeven op de schilderijen van Holsteijn in de Thesaurie Ordinaria hebben, onder de overschildering met Pruisisch blauw uit de jaren zestig, een oorspronkelijke verflaag zichtbaar gemaakt die nog in goede staat was.⁷ Opmerkelijk bij deze schilderijen is de aanwezigheid van het zeer kostbare pigment lapis lazuli (natuurlijk ultramarijn), de reden waarom deze oorspronkelijke hemelpartijen nog altijd zo intens blauw zijn (afb.8).

Na schoonmaak is een voorzichtige invulling van de lacunes en sleetse partijen uitgevoerd met chemisch stabiele verfsystemen. Verwijderbaarheid van de toegevoegde materialen zonder schade aan te brengen in de toekomst was hierbij een overweging, samen met de wens ontbrekende delen terughoudend te retoucheren om de tonale waarden van de zeventiende eeuw te beschermen tegen eventueel later optredende verkleuring van de toevoegingen. De originele maar grijs verkleurde smalt werd, waar nodig, voorzichtig gecorrigeerd door een licht transparante glacijs om de leesbaarheid en balans van de compositie te ondersteunen, zonder de oorspronkelijke structuur van de verflagen aan het zicht te onttrekken. Er werd hierbij gekozen voor een matte slotvernis om glans en lichtreflectie zoveel mogelijk te vermijden, in de wetenschap dat de verlichting in de zalen moeilijk te controleren is.

7. Schematisch overzicht van de overschilderingen (in grijs) die verwijderd werden tijdens de laatste restauratie. De schildering is onderdeel van het plafond in de Thesaurie Ordinaris (foto Stichting Restauratie Atelier Limburg)

8. Verfdwarsdoorsnede van de verflagen in de hemel van de schildering in de Thesaurie Ordinaris. De oorspronkelijke verflaag (laag c.) met lapis lazuli werd bedekt met een dikke laag Pruissisch blauw (foto Stichting Restauratie Atelier Limburg)

- a: overschildering met Pruissisch blauw
- b: vernislaag
- c: oorspronkelijke verflaag met lapis lazuli gemengd met loodwit
- d: oorspronkelijke verflaag van smalt, nu in hoge mate grijs en bruin verkleurd
- e: beige grondering
- f: licht oranje grondering

HET PLAFOND VAN DE REKENKAMER

In de Rekenkamer was de kleur van de architectonische omgeving van de schilderijen diep mahonie-hout rood, net als de kleuren van de deuren en raamkozijnen. Deze toon was de bindende factor in de beleving van de ruimte en was aangebracht tijdens de grote restauratie aan het begin van de twintigste eeuw, die wilde teruggrijpen naar de zeventiende eeuw (afb.2). Deze kleur was toen gekozen op grond van de raamomlijstingen en luiken van de kamer van de Intendant op de begane grond en berustte dus niet op kleuronderzoek.

Om het ensemble weer tot zijn recht te laten komen, met name de eenheid tussen schilderijen en architectonische omgeving, is kleuronderzoek op de balken en cassettes uitgevoerd.

Stratigrafisch en topografisch onderzoek leverden het bewijs van veranderingen van functie en smaak, waarbij architectonische onderdelen veelvuldig waren

vervangen. De vele ingrepen in het verleden hadden de oorspronkelijke kleurstelling van deze onderdelen sterk aangetast en nergens kon betrouwbare informatie over de zeventiende-eeuwse kleurstelling worden ontdekt, behalve op het plafond.

De afwerklagen hiervan zijn een uniek en primair document van de oorspronkelijke kleurstelling, want uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Het plafond was in de jaren zestig volledig vrij gelegd en ontdaan van de witte overschildering uit de Franse tijd (1808-1813).⁸ Dit was gedaan met vrij agressieve afbijtmiddelen en het lagenpakket was, ogenschijnlijk vrij snel, mechanisch verwijderd met talrijke krassen en schuursporen als gevolg. Resten overschildering waren als eilandjes op het oorspronkelijke verfoppervlak achtergebleven en het ensemble was breedvoerig geretoucheerd, de schaduwlijnen en contouren van de vergulde decoraties zwaar geaccentueerd en het hele oppervlak voorzien van een glimmende vernis. Toch kan men zeggen

9. Rekenkamer na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

10. Muurkast in de Secretarie na restauratie (foto Stichting Restauratie Atelier Limburg)

dat de essentie van het decoratieschema uitstekend bewaard was gebleven: vergulde guirlandes, bloem- en bladmotieven, geaccentueerd met licht bruine, semi-transparante verf, op een effen bruine ondergrond in houtimitatie – eikenhout, zo is vast komen te staan. De schaduwen volgen nauwkeurig de natuurlijke lichtinval in de Rekenkamer en geven een zeer doeltreffend *trompe-l'oeil*-effect aan het ensemble. Er is gekozen voor zorgvuldige schoonmaak van het origineel en verwijdering van de resten witte overschildering, recente retouches en vergeelde vernislagen. Na schoonmaak is de verzadiging van het verfloppervlak bereikt met een matte vernis, met als resultaat een opmerkelijke tonale verduidelijking van de oorspronkelijke houtimitatie, zonder dat het oppervlak glimmend werd. Een zeer terughoudende retouche bracht voldoende eenheid en zorgde ervoor dat de verouderde, maar authentieke uitstraling van deze uiterst zeldzame schildering bewaard kon blijven (afb.9).

De juistheid van de ingreep is bevestigd door de ontdekking van een muurkast in de Secretarie, die in tegenstelling tot het plafond van de Rekenkamer, nooit overschilderd was geweest (afb.10). Deze muurkast

had achter de wandbespanningen de talloze restauraties en functieveranderingen van deze ruimte overleefd. De oorspronkelijke afwerklaag van lichte oker kon daardoor optimaal onderzocht worden en diende als esthetische leidraad voor het herstel van de architectonische omkadering van de plafondschilderingen.

Deze toon is als leidraad genomen voor reconstructies in andere vergelijkbare ruimtes, ter correctie van het mahonie rood. Deze kleurcorrecties zijn aangebracht zonder het historische verflagenpakket aan te tasten.

De conservering en restauratie van de plafondschilderingen hebben, voor zover mogelijk, de negatieve effecten van natuurlijke veroudering en ingrepen uit het verleden op het behoud en de perceptie, weten te beperken. Daarbij zijn keuzes gemaakt die de harmonie tussen de plafondschilderingen en de architectonische context hebben hersteld. Het ensemble kon hierdoor dicht bij het oorspronkelijke concept gebracht worden.

NOTEN

- 1 Het onderzoek en de conservering vonden plaats in de periode 2006-2012 en werden uitgevoerd door de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) in opdracht van de Rijksgebouwendienst (Rgd).
- 2 De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), toen Instituut Collectie Nederland (ICN), was verantwoordelijk voor het materiaaltechnisch onderzoek. Deelname aan het project door studenten van de masteropleiding Conservering en Restauratie van de Universiteit van Amsterdam, begeleid door onderzoekers en restauratoren zoals Hein Hundertmark en Krijn van den Ende, maakte het mogelijk om archiefonderzoek, in combinatie met pigment- en bindmiddelonderzoek te integreren in hun curriculum.
- 3 Een van de schilderijen van Holsteijn in de Thesaurie Ordinaris meet 470 x 170 cm.
- 4 De Nederlandse restaurator Nico van Bohemen (1916-1990) voerde in 1963 de restauraties uit. Deze informatie werd ons ruimhartig verstrekt door Esther van Duijn, die verantwoordelijk was voor het archiefonderzoek.
- 5 M.M. te Marvelde, 'The history of wax-resin lining', in: H. Stoner and R.A. Rushfield (red.), *Conservation of Easel Paintings: Principles and Practice*, Londen 2012, 431-432.
- 6 L. Robinet e.a., 'Investigation of the loss of colour in smalt on degradation in paintings using multiple spectroscopic analytical techniques', in: *Preprints of the ICOM-CC 16th Triennial Conference*, Lissabon 2011, gepubliceerd op CD-ROM, paper 1614.
- 7 De Nederlandse restaurator Leo Marchand (1913-1996) voerde in 1963 de restauraties uit.
- 8 S. van Gulik, *Lodewijk Napoleon op de Dam. De verbouwing van stadhuis tot paleis en het onderzoek naar deze verdwenen periode*, masterscriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2008.

PROF. A.G.A. VAN GREVENSTEIN is schilderijenrestaurator en emeritus hoogleraar in de Praktijk van Conservering en Restauratie aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 1981 was zij hoofdrestaurator van het Frans Hals Museum in Haarlem en in 1987 werd zij

directeur van de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL). Zij had onder meer de leiding over de restauratie van de schilderijen in de Oranjezaal, de decoraties van het Rijksmuseum en de schilderijen in het Koninklijk Paleis.

DRS. E.M. FROMENT is schilderijenrestaurator en praktijkdocent Conservering en Restauratie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij studeerde kunstgeschiedenis en schilderijenrestauratie aan de Universiteit van Parijs IV, Panthéon-Sorbonne. In 2005 trad zij in dienst van de Stichting Restauratie Atelier Limburg (SRAL) en

nam zij deel aan het onderzoek en de behandeling van de schilderijen in het Koninklijk Paleis. Met financiële steun van het Gieskes Strijbis Fonds werkt zij aan een proefschrift over de technische consequenties van was-hars bedoeingen bij het behoud van schilderijen uit de Gouden Eeuw in Nederland.

FLYING AWAY INTO INFINITY THE PAINTED CEILINGS OF THE ROYAL PALACE IN AMSTERDAM

ANNE VAN GREVENSTEIN AND EMILIE FROMENT

In 1655-1656 the ceilings of the Weeskamer and the Thesaurie Ordinaris of the Amsterdam town hall were painted by Cornelis Holsteijn, that of the Justitiekamer by Nicolaes van Helt Stockade and that of the Burgemeesterskamer by Jan van Bronkhorst. The allegorical representations of justice, against the backdrop of a blue sky, are embedded in the architectural structure of the rooms on the first floor. In 2006, the Stichting Restauratie Atelier Limburg was commissioned to study the effects that natural aging and interventions done in the past had had on the linen canvas and the painter's materials that had been used. The fact that smalt, a blue pigment that turns grey over time, was used for the sky parts had repeatedly led to extensive restorations. The 19th-century wax-resin canvasses no

longer provided sufficient support and extensive repainting of the original surfaces – which in turn also suffered from discoloration – made it necessary to intervene again. The restoration consisted of urgent conservative interventions to make the canvas robust again and an extensive cleaning of the painted surface to bring to light the *trompe-l'oeil* effect again. By removing the much yellowed and shiny layers of varnish as well as the discoloured repainted parts, the original rendition of space in the painted ceilings was done justice again. The reconstruction of the authentic colours of the architecture was done on the basis of information gained from elements that had never been painted over. The combined interventions restored the ensemble to its former unity.

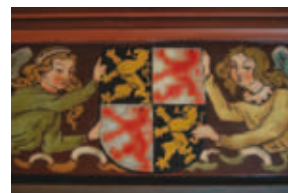
VINCENT VAN DRIE

Meubelrestauratie / Inventarisatie
Vlijtstraat 6a
3513 SV Utrecht
Tel.: 06 4808 4246
www.vincentvandrie.nl

Nico Hijman

Restauratie meubelen & objecten van hout
Vlijtstraat 6a
3513 SV Utrecht
Tel.: 06 1270 4355
www.meubilairrestauratie.nl

Oostendorp Interieur- en meubelstoffering

Vlasakker 12
3417 XT Montfoort
Tel.: 0348 47 19 21
E-mail: info@oostendorp.biz
www.oostendorp-stoffering.nl

Willem Coolen

Decoratief & Monumentaal Schilderwerk
Grote Beemd 6
5281 CD Boxtel
Tel.: 06 5158 0344
www.decoratie-restauratie.nl

